IV. De reacties van de buitenwereld

LOF EN BLAAM

In de achttiende eeuw had menige Hollandse stad een anatomisch theater met een verzameling op sterk water gezette misvormde baby's, opgezette dieren en menselijke skeletten. Het Rotterdamse theater verwierf rond het midden van deze eeuw een tamelijk groteske attractie, namelijk de geprepareerde en opgestopte huid van Aal de Dragonder. Dit curiosum was met een zwaard in de hand boven op een paardenkarkas gezet. Aal had jaren als dragonder gediend toen ze door een medesoldaat werd neergestoken tijdens een spelletje kaart. Dat haar lichaam vervolgens ter beschikking van de medische wetenschap werd gesteld en dat haar stoffelijke resten voortaan zouden dienen tot lering en vermaak, moet men zien als een postume straf, want in die tijd werd alleen de zwaarste misdadigers een begrafenis onthouden.

Volkomen tegenovergesteld was de postume behandeling die, ruim een eeuw eerder, ten deel viel aan een andere vrouwelijke soldaat, van wie de sekse eveneens pas na haar dood werd ontdekt. Trijntje Sijmons, alias Sijmon Poort, werd met militaire eer begraven in de garnizoensstad Rees, waarbij bevelhebbers-te-land en -ter-zee aanwezig waren, evenals het plaatselijke stadsbestuur. Haar vader wilde bovendien een gedenkteken op haar graf laten aanbrengen, 'wijl zo vrome daad van een vrouwspersoon niet onbedacht behoort te blijven maar in de gemoederen der Nederlanders gevest te worden'.

In dit hoofdstuk willen we de contemporaine reacties op vrouwelijke travestie bekijken, de reacties van de rechterlijke macht, van de naaste omgeving van de vrouwen en van het volk in het algemeen. De verhalen over Aal de Dragonder en Trijntje Sijmons tonen aan dat de behandeling van verklede vrouwen zeer verschillend kon zijn. Voorbeelden van tegengestelde reacties zijn er veel, zoals in het geval van vrouwen die aan boord van voc-schepen werden ontdekt. Soms werden ze veroordeeld als misdadigsters, maar Francijntje van Lint kreeg toestemming om aan de Kaap af te monsteren en daar een huwelijkspartner te zoeken, want in haar geval

zagen de autoriteiten 'een blijkelijk exempel van Gods wonderlijke bestieren omtrent alle dingen'.

De diversiteit in reacties is op het eerste gezicht willekeurig, maar bij nadere beschouwing is er een duidelijk patroon te onderscheiden. In de eerste plaats werd het oordeel bepaald door de relatie van degenen die de opinie uitspraken tot de vrouw in kwestie. Rechters hebben de taak om delicten te berechten. Zij kunnen de beklaagden straffen of vrijspreken, maar ze mogen geen beloningen toekennen. Ze kunnen een fenomeen als travestie hoogstens negeren. Daarom kunnen we in onze belangrijkste bron, de rechterlijke archieven, nauwelijks positieve reacties verwachten. Aan de andere kant konden de officieren in leger en vloot en schippers die met verklede vrouwen werden geconfronteerd, hun travestie niet negeren. Integendeel, ze zagen zich juist gedwongen om hoe dan ook actie te ondernemen. Een vrouwelijke soldaat of matroos bezorgde hun een hoop overlast, maar zo'n vrouw kon ook gebruikt worden voor propagandadoeleinden. Officieren hadden de vrijheid om individuele personen te prijzen of naar verdienste te belonen, maar ze hadden weinig mogelijkheden om de vrouwen zelf te bestraffen, afgezien van het onvermijdelijke ontslag.

Ook de maatschappelijke positie van degenen die met vrouwelijke travestie te maken kregen, speelde een rol. De reacties van het volk en van de elite konden aanzienlijk verschillen. Onder het gewone volk overheersten de negatieve, afwijzende gevoelens. De elite reageerde meer genuanceerd; men trof vergelijkingen met legendarische heldinnen en refereerde aan andere, vaak literaire, voorbeelden. Maar deze intellectuele houding werd vooral aangenomen wanneer er sprake was van ervaringen uit de tweede hand. Ontdekte men in zijn naaste omgeving een travestiegeval, dan voelde men zich vooral misleid op dat punt waar men in de omgang met anderen het eerst zekerheid wil hebben: de wetenschap dat men met een man of met een vrouw van doen heeft. Een onverwachte, directe confrontatie met een verklede vrouw riep daarom dikwijls negatieve emoties op.

Maar het belangrijkste verschil in de reacties op deze vrouwen werd bepaald door de aard van de motieven en de mate van het succes van de verklede vrouw, en door de vraag in hoeverre zij zich nog aan andere misdrijven had schuldig gemaakt. Het algemene gevoelen was dat een vrouw die een man werd, streefde naar iets beters, iets hogers dan ze geweest was, en dit werd beschouwd als

een op zichzelf begrijpelijk en lofwaardig streven. Slaagde zij in haar opzet, dan kon men niet anders dan haar bewonderen. Hoon en afkeuring waren echter haar deel, wanneer het niet lukte. Was zij tot travestie aangespoord door vaderlandsliefde of familiezin, prijzenswaardige sentimenten voor een vrouw, dan werd er meer dan eens mild over geoordeeld. Werd daarentegen het bedrog van de verkleding gebruikt uit eigenbelang en voor verder bedrog en criminele praktijken, dan was de reactie uiterst negatief. Het ergste vond men het aangaan van een relatie of zelfs een huwelijk met een andere vrouw: hierdoor werd niet alleen met de natuurlijke orde der dingen, maar ook met de kerkelijke wijding en de goddelijke orde oneerbiedig de spot gedreven.

Bijna alle hierboven beschreven reacties zijn afkomstig van mannen. Het is echter waarschijnlijk dat zich tussen de vijandige omstanders en de zangers van spotliederen ook vrouwen bevonden. Binnen de vrouwencultuur werd er misschien op een andere manier gedacht en gepraat over travestie, maar wij hebben daarover nauwelijks informatie. We hebben slechts één schriftelijke getuigenis van een vrouw gevonden en haar reactie stemt tot nadenken. Op 11 mei 1769 schreef een jonge vrouw uit Overschie in haar dagboek: '...ik kreeg met veel aandoening ruime denkstof over ene gevangene die ik zag voorbij rijden, een vrouwspersoon in manskledere verkleed, welke door de schout van Rotterdam uit de schuit gehaald was; zij zag dood'lijk bleek en ontroerde mij geweldiglijk; den gantsen avond zat ik erover te peinzen.'

WETGEVING EN BIJBEL

Het recht van de zestiende tot en met de achttiende eeuw putte, zowel in de Republiek als daarbuiten, uit vele bronnen: het gewoonterecht, het Romeinse recht, het canoniek recht en – belangrijk in de calvinistische Nederlanden – de bijbel. De bijbel bevat een duidelijk verbod op travestie: 'Het kleed eens mans zal niet zijn aan eene vrouw, en een man zal geen vrouwekleed aantrekken; want alwie zulks doet is den HEER uwen God een gruwel' (*Deuteronomium* 22:5). Deze bijbeltekst was voldoende om travestie strafrechtelijk te vervolgen, ook al werd het niet als misdrijf genoemd in de contemporaine wetboeken. Men kon dus worden vervolgd en aangeklaagd wegens verkleding als man, maar het merendeel van de

ons bekende processen is ingesteld tegen vrouwen die ook nog een ander vergrijp hadden gepleegd. De reden hiervoor zou natuurlijk kunnen zijn dat vrouwen die zich – buiten leger en vloot – alleen aan travestie schuldig maakten, meestal met rust werden gelaten.

Binnen leger en vloot golden speciale reglementen, en in veel landen werden vroeger of later bepalingen ten aanzien van vrouwen opgenomen. De Engelse marine bijvoorbeeld schreef scheepskapiteinen voor: 'Hij mag geen enkele vrouw op zijn schip meevoeren zonder toestemming van de Admiraliteit.' Hoewel dergelijke bepalingen voor alle vrouwen golden, waren ze natuurlijk zonder meer van toepassing op verklede vrouwen. En in 1643 werd door koning Karel I in het Engelse leger afgekondigd: 'Geen vrouw mag haar sekse vervalsen door mannenkleren te dragen op straffe van de strengste straf die de wet of onze toorn haar zullen opleggen.'[1] In Nederland hanteerde de VOC dergelijke bepalingen ten aanzien van vrouwen op de schepen van de compagnie.

Behalve dat de wetten en bepalingen van oorsprong en inhoud zeer divers waren, waren in de Republiek wetgeving en rechtspraak sterk gedecentraliseerd.[2] De meeste van onze zaken speelden voor stedelijke rechtbanken, een minderheid kwam voor provinciale gerechtshoven of militaire hoven. Omdat in die tijd de bureaucratie weinig ontwikkeld was en nogal slordig en omdat ook niet al het archiefmateriaal bewaard is gebleven, was het niet altijd mogelijk de gevolgde procedures en de vonnissen te achterhalen. Andere bronnen, zoals kranten, gaven soms aanvullende informatie.

In een verbrokkeld juridisch systeem als dat van de Republiek ontstonden gemakkelijk problemen van jurisdictie. De ontdekking van vrouwelijke soldaten kon leiden tot conflicten aangaande de rechtsbevoegdheid, zoals geïllustreerd wordt door het geval van Maria van der Gijsse. Maria was soldaat, maar ze vluchtte uit het leger toen ze merkte dat haar helpster haar verraden had en ontdekking onontkoombaar naderbij kwam. Ze werd op het platteland als deserteur gearresteerd door een vaandrig, die haar overleverde aan de schout van het Gelderse dorp Brummen. Maar er was een juridisch probleem: viel Maria als deserteur onder de militaire rechtspraak, of als vrouw onder de civiele rechtspraak? Een omstandige correspondentie volgde, die steeds hoger doordrong in de hiërarchie totdat de kwestie terechtkwam bij het provinciaal gerechtshof. Dit hof besloot uiteindelijk om zelf de verantwoordelijkheid voor deze zaak op zich te nemen.

Aangezien er in de Nederlandse juridische geschriften nergens een strafmaat was vastgelegd voor travestie, en aangezien de aparte rechtbanken niet heel vaak met dit fenomeen te maken kregen, kon er zich geen vaste proceduregang ontwikkelen. Daarbij is het ook moeilijk om op grond van de vonnissen te bepalen wat de gebruikelijke straffen waren, omdat slechts weinig processen bekend zijn waarbij travestie het enige delict was. Tijdelijke travestie in verband met festiviteiten was een oud volksgebruik en werd daarom doorgaans door de vingers gezien, behalve als het feest uit de hand liep. Een Amsterdamse vrouw die in 1784 verkleed als man had meegelopen in een bruiloftsoptocht, werd veroordeeld tot honderd gulden boete en zes weken werkhuis. Maar deze optocht was uitgelopen op een politieke demonstratie, en dit was het eigenlijke punt waar het proces om draaide.[3] In dezelfde stad kwam in 1701 een dienstmeid voor de rechtbank omdat ze, gekleed in mannenkleren, met de zoon des huizes een bordeel had bezocht en ook verder de bloemetjes had buiten gezet. Dat laatste was natuurlijk een verzwarende factor, maar ze kwam eraf met een berisping.[4] In 1783 werd in soortgelijke omstandigheden een strenger vonnis uitgesproken. Voor de rechtbank verklaarde de vrouw dat ze niet wist dat er kwaad in stak, maar zij en haar vriend kregen elk een boete van honderd gulden. De rechtbank heeft vermoedelijk hun dronkenschap en straatslijperij zwaar mee laten wegen.[5]

Er is al op gewezen dat vrouwen die de gender-grens overschreden, ook gemakkelijker tot andere vormen van bedrog kwamen. Een door verscheidene vrouwen gepleegd vergrijp was het als matroos of soldaat innen van handgeld om vervolgens bij de inscheping of inlijving verstek te laten gaan. Deze vorm van oplichting werd ook door mannen gepraktiseerd. Mannen werden, wanneer ze tegen de lamp liepen, bestraft met het verbeuren van enkele maanden gage, terwijl ze natuurlijk alsnog in dienst moesten treden. Vrouwen werden voor dit delict gestraft met een berisping of verbanning.

De vonnissen voor vrouwen die al snel na hun daadwerkelijke indiensttreding door de mand vielen, liepen uiteen van enkele weken tot een jaar tuchthuis. Ze werden ook wel veroordeeld tot verbanning, tepronkstelling of geseling. Ook hier werd de strafmaat beïnvloed door de begeleidende omstandigheden. Maria van Spanjen had omstreeks 1782 vijf maal dienst genomen, waarvan vier

maal op de oorlogsvloot. Na de eerste keer, toen ze haar vermomming acht maanden had kunnen volhouden, werd ze niet bestraft. De tweede keer werd ze al snel ontdekt en volgde anderhalve week opsluiting op het Rotterdamse Admiraliteitshof. Mede vanwege het feit dat ze voor de tweede keer terechtstond werd haar ditmaal een vrij lichte straf opgelegd. Van de derde en vierde keer zijn ons geen veroordelingen bekend. De vijfde keer had ze ook nog diefstallen gepleegd en meer dan eens handgeld geïnd en werd ze tot een jaar tuchthuis veroordeeld. De vermogensdelicten die ze gepleegd had, plus de herhaalde recidive hebben zeker bijgedragen aan de zwaarte van de straf.

Bij vrouwen die zich in travestie op het criminele pad begaven, werd het vonnis in eerste instantie bepaald door hun overige misdrijven, maar de rechters zagen de verkleding wel als teken van hun verdorvenheid. De rechters lieten het verkledingsaspect zeker meewegen, zoals blijkt uit het vonnis dat gewezen werd tegen de oplichtster Trijn Jurriaens. Zij werd aan de schandpaal te pronk gesteld en ze moest haar gevangenisstraf in manskleren uitzitten, voorwerp van nieuwsgierigheid en spot van de bezoekers van het Amsterdamse spinhuis, dat als een toeristische attractie was opengesteld voor het publiek. Een vergelijkbare reactie vinden we bij Lumke Thoole. Zij werd ontmaskerd op weg naar de Kaap, maar men gaf haar verlof om zich daar als vrouw te vestigen. Vervolgens trad ze in het huwelijk, maar enkele jaren later werd ze herkend door haar eerste echtgenoot, een matroos die bij toeval ook aan de Kaap belandde. Lumke werd wegens bigamie veroordeeld tot tepronkstelling, verbanning naar Europa en een boete van honderd rijksdaalders. In het vonnis is expliciet vermeld dat haar nu alsnog haar travestie van twee jaar eerder werd aangerekend.

Een heel andere categorie vormen de vrouwen die in travestie een verhouding hadden of zelfs getrouwd waren met een andere vrouw. Zij werden verdacht van sodomie of tribadie, een halsmisdaad. De meeste wetsteksten betroffen mannelijke homoseksualiteit, maar er waren ook teksten die handelden over seksuele betrekkingen tussen vrouwen, bijvoorbeeld in het Romeins recht, dat onthoofding als straf stelde, en de *Constitutio Criminalis* van Karel v, waarin de vuurdood werd voorgeschreven. Dit waren belangrijke rechtsbronnen in de tijd van de Republiek. Ook het oordeel van de Franse jurist Jean Papon, die in het begin van de zeventiende eeuw de doodstraf voor tribaden aanbeval, werd in Nederlandse rechtsge-

leerde werken geciteerd. De angst voor de doodstraf die Maria van Antwerpen in haar autobiografie uitspreekt was, althans met het oog op de wetgeving, zeker gerechtvaardigd.

Tribadie werd dus officieel met de dood bestraft maar desondanks nam men in Euorpa liefdesrelaties tussen vrouwen zelden serieus, zelfs niet als deze met lichamelijke liefkozingen gepaard gingen. De opvattingen over seksualiteit waren zo fallisch-genitaal gericht, dat men twee vrijende vrouwen als tamelijk onschuldig zag. In schrille tegenstelling tot de felle vervolgingen van mannelijke sodomieten staat het feit dat er uit geheel Europa slechts enkele processen bekend zijn waarbij vrouwen alleen wegens een seksuele relatie met een andere vrouw terechtstonden. Het aantal executies hiervoor ligt nog lager. In Nederland hebben wij tot 1796 geen enkele rechtszaak gevonden waarbij een seksuele relatie tussen vrouwen het enige punt van aanklacht was. Tussen 1796 en 1798 werden te Amsterdam enige 'sodomitische' vrouwen veroordeeld tot een paar jaar gevangenisstraf, een veel lichtere straf dan mannelijke sodomieten konden verwachten.[6] Tot die tijd werd alleen in die gevallen waar een van beide vrouwen zich als man had gekleed, en vooral wanneer er sprake was van een officieel huwelijk, soms de beschuldiging van sodomie of tribadie geuit.[7] Buiten Nederland werden wel enkele als man verklede tribaden ter dood gebracht. In 1544 werd de Duitse 'Hans Lose' levend en gekleed in mannenkleren verbrand. Maar in haar geval meenden de rechters dat ze de vrouw met wie ze getrouwd was geweest, door 'unnatürliche beywohnung umb ihr Gesundheit und Leben gebracht [hatte]'. (vert.: 'onnatuurlijke gemeenschap haar van gezondheid en leven beroofd had'.) En er zijn meer Duitse en Franse voorbeelden te geven.[8]

Het Nederlandse materiaal laat echter zien dat men zelfs bij duidelijke aanwijzingen niet goed raad wist met seksuele relaties tussen vrouwen. Op haar tweede proces gaf Maria van Antwerpen toe dat ze het meisje met wie ze samenwoonde 'gedebaucheerd of verleid' had, maar de rechtbank negeerde eenvoudig de mogelijke betekenis van deze verklaring en stelde geen verdere vragen.

Homoseksuele verhoudingen tussen twee als vrouw levende vrouwen werden dus feitelijk niet bestraft en zelfs genegeerd, in schrille tegenstelling tot de doodstraf die zonder pardon aan mannelijke homoseksuelen werd voltrokken. Wanneer de kwestie van seksueel contact tussen vrouwen gesteld werd, deinsden de rechtbanken ervoor terug om te concluderen dat er sprake was van tribadie en men

aarzelde nog meer om de bijbehorende straf op te leggen. De rechters hebben in sommige gevallen de doodstraf overwogen, zoals in 1641 in het geval van Hendrickgen Lamberts van der Schuyr te Amsterdam. De rechters beschouwden Hendrickgens misdrijf als een zeer ernstig vergrijp, omdat ze 'niet tegenstaande zij een volkomen vrouwpersoon is in manskleederen gegaan, maar ook, wat erger is, met ene Trijntje Barents van Amsterdam tegen alle natuurlijke beweging, zodanige conversatie [= omgang] heeft gepleegd, alsof de een man ende de ander vrouw was'. Maar het vonnis was geseling en vijfentwintig jaar verbanning uit de stad. Trijntje Barents werd ook tot een geseling veroordeeld, maar werd niet verbannen. Zij werd juist in de stad gehouden, omdat het de bedoeling was de twee vrouwen te scheiden.

In veel van deze gevallen trouwde de als man verklede vrouw officieel met haar geliefde. Deze bespotting van de kerkelijke ceremonie werd uiteraard zeer ernstig opgevat. Degene die de mannenrol had, werd altijd aangewezen als de meest schuldige partij. Dit was niet altijd in overeenstemming met de werkelijkheid, hoewel het voorkwam dat de ander niet wist dat haar minnaar, bruidegom of echtgenoot geen man was. Natuurlijk maakte dat het bedrog des te kwalijker. De motivatie van het vonnis dat de krijgsraad in 1751 uitsprak over Maria van Antwerpen, die als Jan van Ant met Johanna Kramers was getrouwd, luidde: 'nadien de gedetineerde door ene zo verregaande en onnatuurlijke verandering en vervalsing van haar naam en kwaliteit, de gehele wereld en wel inzonderheid de voorzegde Johanna Kramers op ene schandelijke en verfoeilijke wijze heeft bedrogen en misleid, ende daarenboven ook ten hoogste geeludeerd [= zich onttrokken aan] en gevilipendeerd [= met voeten getreden] de instellingen en solemniteiten van het huwelijk ende de wetten en plakaten van den lande daarop geëmaneerd [= uitgevaardigd], die in een land van justitie niet behoort geconniveerd [= geduld], maar exemplaar gestraft te worden'.

Maria's straf was verbanning uit de Generaliteitslanden (Brabant en Limburg) en, om een mogelijke herhaling te voorkomen, uit alle garnizoenssteden. Wij weten ook welke straf geëist werd tijdens haar tweede proces en ook hoe het uiteindelijke vonnis luidde. De schout eiste geseling, brandmerking, twaalf jaar tuchthuis en eeuwige verbanning uit heel Holland, maar de schepenen vonden levenslange verbanning uit de stad Gouda wel voldoende. In de definitieve aanklacht werd tribadie niet genoemd.

Maeijken Joosten, die haar man en kinderen in de steek liet voor een vrouw, werd expliciet beschuldigd van sodomie. De officier stelde dat de daden van deze vrouw en van haar minnares 'zaken [waren] van zeer kwade gevolg, waardoor Gods toorn over lande ende stede wordt verwekt als smakende ende geenszins excusabel zijnde van sodomie, die volgens Gods wet ende alle civiele rechten op zo zware straffen en poene verboden is'. Zijn eis luidde daarom 'dat zij gevangene [...] zal werden gecondemneerd levendig in een zak gestoken ende gebonden te worden en alzo in 't water versmoord ende dat daarnaar haar dode lichaam zal worden gebracht op 't galgeveld ende aldaar aan een paal gesteld tot exempel ende spiegel van alle anderen'. Maar het vonnis was veel milder en luidde geseling en levenslange verbanning uit de stad. Barbara Adriaens trad twee maal met een vrouw in het huwelijk en elke keer werd ze bestraft met verbanning uit de stad waar ze woonde. Deze lichte straf had ze de eerste keer te danken aan de tussenkomst van de toevallig in de stad aanwezige Franse hertogin van Bouillon, die geïnteresseerd was in het geval. En wat betreft Cornelia Gerritse was het overduidelijk dat zij een lesbische relatie had, maar in het vonnis werd niet gerept over sodomie. Haar proces was in zoverre uitzonderlijk dat haar 'echtgenote', die medeschuldig was maar wel als vrouw leefde, net als zij veroordeeld werd tot twaalf jaar verbanning uit Leiden.

Seksuele relaties tussen twee vrouwen werden misschien vaak genegeerd, en travestie van vrouwen werd niet altijd bestraft, maar een combinatie van die twee werd hoog opgenomen. Wij kunnen ook concluderen dat de vrouw met de mannenrol gewoonlijk strenger werd gestraft dan haar partner. Haar poging om zich mannelijke voorrechten aan te matigen werd haar niet in dank afgenomen. Opvallend is tevens dat de rechtbanken aarzelden om sodomie ten laste te leggen of om zelfs maar te suggereren dat er sprake van zou kunnen zijn. En hoewel de rechters zich ervan bewust waren dat op sodomie de doodstraf stond, waren ze in Nederland weinig genegen om die theorie in praktijk te brengen.

OVERSTEN VAN LEGER EN VLOOT

De scheepschirurgijn De Graaff beschreef hoe snel er na de ontdekking van een verklede vrouw spanningen ontstonden binnen de

mannengemeenschap op een schip, waar men op de lange reis naar de Oost soms maanden geen vrouw zag. Wanneer zo'n vrouw ontdekt werd, schrijft De Graaff, wordt ze 'in de kajuit ontboden ende in vrouwenkleren gekleed, die dan d'een of d'ander van de officieren een hemd helpen wassen of een steekje helpen naaien, maar zo zij haar al te gemeen met de een of de ander komen te maken, verwekt zulks grote jalouzie onder haar luiden, daar altemet grote ongelukken door komen te veroorzaken, want ieder wil alsdan mede gaarne eens aan de brief ruiken'. Zo'n ontdekking bezorgde de schippers en officieren een hoop overlast en zij dienden dan ook onmiddellijk actie te ondernemen. Toch vonden we geen negatieve getuigenissen over de wijze waarop ontdekte vrouwelijke soldaten of matrozen hun werk deden. Meestal kregen ze de gage die ze verdiend hadden en soms zelfs meer. Tussen de papieren van admiraal Tromp vonden we een 'Akte voor de matrozen in vrouwspersonen veranderd'. Dit betrof Jannetje Pieters en Aeltje Jans die dienst hadden genomen bij de VOC maar na het uitbreken van de oorlog met Engeland in 1653 bij de oorlogsvloot waren ingelijfd. In dit document wordt de kapitein van hun schip verzocht hen 'op het civielste en gevoeglijkste aan zijn heren en meesters over te zenden en haar rest-cedullen [= schuldbrief] te geven, zo zij bevonden worden dat ze hun functie naar behoren hebben waargenomen en hun daarin goed gecomporteerd [= gedragen] om haar verdiende gagiën te kunnen consequeren'. Hun kapitein oordeelde inderdaad positief, en ze werden dus keurig uitbetaald.

Voor zover kon worden nagegaan, werden ook de vrouwelijke matrozen die tijdens de andere zeeoorlogen werden ontdekt, gunstig beoordeeld en goed behandeld. Wij weten van twee vrouwen die het handgeld niet hoefden terug te betalen en een ander kreeg reisgeld toen ze aan land werd gezet. In sommige gevallen werd ook het recht op buitgeld en ziektegeld gehonoreerd.

Wat de verantwoordelijkheden van de autoriteiten in zo'n geval waren, blijkt uit het verhaal van Maritgen Jans, waarover we tamelijk uitvoerige informatie hebben. Maritgen Jans, die als soldaat op een fort van de WIC in Afrika diende en daar haar werk goed gedaan had, werd ontdekt toen ze in het hospitaal verpleegd moest worden. De gouverneur liet onmiddellijk een aparte kamer voor haar inrichten en wilde haar bij eerste gelegenheid terugsturen naar Holland, want wat moest hij anders met deze ene blanke vrouw tussen al die mannen, ver van het vaderland. Het enige alternatief was dat ze zo

snel mogelijk zou trouwen, waardoor hij niet meer voor haar verantwoordelijk zou zijn. (Een zelfde reactie zagen we bij Maria Elisabeth Meening, die zodra ze ontdekt was, door de kapitein met de eerste de beste matroos in de echt werd verbonden.) Omdat Maritgen niet naar Holland wilde, werd op zeer efficiënte wijze een huwelijk voor haar georganiseerd. Allereerst werd voor haar vrouwenkleding besteld. De gouverneur-generaal en de raad gaven haar een gouden ketting, een 'schoon habijt' en andere geschenken, opdat ze een des te begerenswaardiger bruid zou zijn. Al snel meldden zich verschillende huwelijkskandidaten, die bij haar ziekbed werden toegelaten om met haar te praten 'ende te zien of er al wat liefde komen wilde'. Maritgen koos uiteindelijk een vijfendertigjarige fiscaal, een bestuursambtenaar, een betere partij dan ze in Holland had kunnen trouwen. Het huwelijk werd nauwelijks drie weken na de ontdekking voltrokken en de bruiloft werd met inachtneming van alle gebruiken luisterrijk gevierd. De feestelijkheden duurden vier dagen en de gouverneur-generaal trad op als vader van de bruid. Deze handelwijze, zo verklaarde de doortastende bevelvoerder, was hem door God ingegeven. Helaas was zijn oplossing slechts een kort leven beschoren, want de bruidegom viel na enkele weken ten prooi aan een tropische ziekte en stierf. Maritgen werd toen alsnog bij de eerste gelegenheid naar het vaderland teruggestuurd.

Andere Europese landen, vooral Engeland, leveren voorbeelden op van vrouwen die beloond werden met pensioenen. Een aantal Engelse soldates zou zijn opgenomen in het tehuis voor bejaarde militairen in Chelsea. Enkele vrouwen, zoals Mother Ross en Anna Chamberlayne, zouden er zelfs met militaire eer begraven zijn. Soms kregen ze een fraaie grafsteen met inscriptie, net als Trijntje Sijmons.[9]

PUBLIEKE OPINIE EN STRAATLIEDEREN

De traditie van vrouwelijke travestie is vooral te vinden onder het gewone volk, en men zou dus mogen verwachten dat als man geklede vrouwen binnen deze sociale laag op enige tolerantie konden rekenen. Maar er zijn nauwelijks aanwijzingen dat dit inderdaad zo was, waarbij moet worden beseft dat tolerantie gewoonlijk veel minder sporen in de archieven achterlaat dan het tegengestelde. Er zijn

enkele aanwijzingen dat er binnen een kleine kring enige acceptatie mogelijk was. Het eerste voorbeeld komt van de vrouw die op het Hollandse platteland onder de veelzeggende naam Aart den Broekman door het leven ging en als boerenknecht werkzaam was. Haar travestie werd kennelijk geaccepteerd en er werd pas een eind aan gemaakt toen een nieuwe dienstmeid op de boerderij waar Aart werkte, weigerde met 'hem' het bed te delen. Ze klaagde bij de kerkeraad, die er vervolgens bij het dorpsbestuur op aandrong dat Aart zich moest kleden 'zoals Goddelijke en menselijke wetten medebrengen'. Het lokale gerecht stelde Aart voor de keuze: vertrekken of zich als vrouw kleden. Wij weten niet wat ze uiteindelijk gekozen heeft.

Bij Maria van Antwerpen bleef de acceptatie beperkt tot de familiekring. Een van haar broers en diens vrouw waren peter en meter voor het kind dat ze als 'vader' in Amsterdam ten doop hield. Er zijn aanwijzingen dat ook andere familieleden en bekenden op de hoogte waren van Maria's travestie. Toen ze bijvoorbeeld als man onder de naam van Maggiel van Handtwerpen te Amsterdam leefde, bracht ze een bezoek aan haar oude hospita in Gouda, die haar als vrouw in huis had gehad.

Ook de gegevens over Barbara Adriaens, Maritgen Jans, Geertruida van den Heuvel en anderen maken duidelijk dat er vaak naaste vrienden of verwanten waren die de ware sekse kenden of ontdekt hadden, maar die om een of andere reden – en soms maar tijdelijk – hun mond hielden. Dat men iets weet en erover zwijgt betekent echter niet altijd dat men het ook accepteert of dat men ermee instemt.

Wij vonden wel positieve reacties waar het vrouwen betrof die na een periode als man weer overgingen tot een leven als vrouw. Dit was vooral het geval wanneer de vrouwen een succesvolle loopbaan in leger of vloot achter de rug hadden, als ze geen andere vergrijpen op hun geweten hadden en weer normale, gerespecteerde burgeressen waren geworden. Zij konden dan zelfs uitgroeien tot plaatselijke beroemdheden. De ex-soldate Margareta uit Groningen profiteerde daarvan door een vettewarenwinkel te openen. De ex-matroos en soldaat Aagt de Tamboer lokte in de zeventiende eeuw klanten naar haar herberg met de volgende tekst op het uithangbord:

Hier woont Aagt de Tamboer,
Die 't nog als de beste wel zou klaren.

Zij heeft twee maal met Tromp voor matroos gevaren,
Zij is van leden gezond en fris,
En kan zwemmen als een vis,
Gelijk zij nog onlangs een kind uit het water verloste.
Die 'r wil zien hoeft het maar een glas bier te kosten.

Daartegenover staat dat zeer veel vrouwen, zeker bij de eerste confrontatie, vijandige en agressieve reacties opriepen. Meteen nadat ze had aangemonsterd als matroos, werd Lena Catharina Wasmoet ontdekt en in de maling genomen, dat wil zeggen dat de menigte haar omringde en tegen haar opdrong, een soort volksgericht dat regelmatig plaatsvond in de straten van Amsterdam.[10] Bij de arrestatie van Barbara Adriaens liep eveneens een boze menigte te hoop en de schoutsdienaren konden maar amper voorkomen dat ze in de maling werd genomen. Deze vijandige stemming kon ook na de eerste confrontatie nog blijven voortduren, en dit kwam vaker voor in de zeventiende dan in de achttiende eeuw. Hendrickgen Lamberts, van wie de buurt wist dat ze in het verleden als man soldaat was geweest, werd het leven zo zuur gemaakt 'dat zij de straten door het kwellen van de luiden niet kan gebruiken', zoals ze voor de rechtbank betoogde.

Maria van Antwerpen geeft ons de meest uitvoerige beschrijving van de reacties van het publiek op een plotselinge ontmaskering van travestie. Toen zij na haar arrestatie te Breda werd opgebracht, stond de halve stad langs de kant van de weg te kijken en te lachen. Haar echtgenote, die ook werd gearresteerd, werd gevraagd hoeveel kinderen zij met Jan van Ant verwekt had. Maria stond in de gevangenis in het middelpunt van de belangstelling. 'De toeloop van volk was voor de hoofdwacht zo groot, dat de schildwachten het gedrang niet konden beletten, een ieder als verrukt en opgetogen van verwondering over zo'n zeldzaam geval; zij deden mij duizenden vragen, waar ik werk had op te antwoorden, om ieders nieuwsgierigheid te voldoen. Het had mij voordeel geweest, daar nog een dag langer te mogen gebleven hebben, want de liefdadigheid van militaire en burgerpersonen was zeer groot. [...] Men had mij die namiddag van mijn ontdekking zoveel drank van alle kanten toegebracht, [...] dat toen ik des avonds naar het huis van de kapiteingeweldiger [...] gebracht werd, de hoogte redelijk weg had.'

De eerste reactie hier was er dus een van verbazing, hilariteit, nieuwsgierigheid, sensatiezucht, maar echte vijandigheid ontbrak.

Bij Maria hielden de negatieve kanten (zij was met een vrouw getrouwd) en de positieve kanten (ze had een goede staat van dienst als soldaat) elkaar in evenwicht. Bovendien lijkt men in de tweede helft van de achttiende eeuw geleidelijk aan minder heftig en hard te oordelen over dit soort zaken. Een dergelijke tendens is zeker in de volksliedjes duidelijk waar te nemen.

Het is niet gemakkelijk om getuigenissen te vinden van de reacties van het gewone volk, maar naast de procesverslagen is er een andere rijke bron: liedbundels. Liederen speelden een grote rol in het dagelijks leven van de gewone man. Ze werden gezongen op straat, in herbergen, op kermissen en bij het werk. Die liedjes dienden niet alleen tot vermaak, maar zorgden ook voor nieuwsvoorziening en voor politieke meningsvorming. Berichten over oorlog en vrede, gebeurtenissen in de plaatselijke of landelijke politiek, maar vooral vreselijke moorden, gruwelijke ongelukken en vreemde gebeurtenissen vonden snel hun weerslag in een lied. De teksten, met daarbij de aanduiding op welke wijs deze gezongen dienden te worden, werden door de zangers aan de omstanders te koop aangeboden. Deze straatzangers en nieuwsventers behoorden tot de onderlaag van de maatschappij, ook al mogen we veronderstellen dat ze een beetje konden lezen. Ze werden vaak behandeld als zwervers en bedelaars. Uit de strafrechtarchieven blijkt dat zich onder hen veel vrouwen bevonden. Losse liedbladen werden vaak gebundeld tot liedboeken, die in boekhandels werden verkocht of ook uitgevent werden. Er zijn veel bundels bewaard gebleven, en deze collectie liederen kan worden aangevuld met wat in onze eeuw is opgetekend uit de mondelinge overlevering.[11] Gezien het publiek waarvoor de liederen bestemd waren, kunnen we ze beschouwen als een weerspiegeling van de meningen van het gewone volk.

In deze liedcollecties vonden we meer dan dertig liederen over het thema van de vrouw die als man gaat leven. Vele waren opgetekend in de achttiende en negentiende eeuw, maar moeten vaak latere versies van oudere liedjes zijn geweest; andere kennen we in hun zeventiende-eeuwse vorm.

De opschudding die de ontdekking van een verklede vrouw soms met zich meebracht, maakt het waarschijnlijk dat veel van deze liederen oorspronkelijk nieuwsliederen waren. Het is echter vaak moeilijk de historische gebeurtenissen waarop ze gebaseerd zijn te achterhalen. De zangers presenteerden de gebeurtenissen in de regel als onlangs gebeurd en gaven zich moeite om enige couleur

locale aan te brengen, waardoor het niet eenvoudig is te bepalen om welk geval het gaat. Een lied dat gepubliceerd werd als het 'Merkwaardig verhaal van een dienstmaagd genaamt Anna Katrijn die het fortuin wat is tegengelopen in 't dienen en dienvolgens bij een zielverkoper in de Vinkestraat te Amsterdam de resolutie nam voor matroos naar Oost Indië te varen', klinkt door de concrete gegevens heel betrouwbaar, tot blijkt dat er nog een versie bestaat waarin de dienstmaagd Anna Marie heet en waarin zij aanmonstert in de Bredestraat te Rotterdam.[12] Het bekendste liedje op dit thema is ongetwijfeld 'Daar was laatst een meisje loos', waarvan vele verschillende versies zijn overgeleverd. In een van de oudste heet de heldin Margriet van Dijk en het schip waarop ze voer draagt de naam De Eik.[13] Maar noch Margriet, noch De Eik konden we in de bronnen terugvinden.

De zangers verfraaiden graag hun verhalen en besteedden vooral veel aandacht aan seksuele en andere saillante details. Als deze details er niet waren, werden ze wel verzonnen, wat kan worden vastgesteld bij die gevallen waar we iets meer weten over de vrouwen in kwestie. Ook is het opmerkelijk dat de vrouwen in de liederen vaak veel strenger bestraft werden dan in werkelijkheid het geval was geweest en dat ze in de ogen van de zanger daarmee hun verdiende loon hadden gekregen. Uit de straatliederen, en vooral uit de oudere, spreken vijandigheid, hoon en hilariteit. Met leedvermaak en op groffe wijze worden de seksuele aspecten belicht. Vrouwen worden beschreven als oversekste wezens. Het idee dat seks zonder penis mogelijk was of dat een vrouw zou proberen een andere vrouw te trouwen, zonder over dat onmisbare attribuut te beschikken, wordt beschouwd als het toppunt van belachelijkheid. We hebben al geciteerd uit een lied waarin een vrouwelijke matroos zich voorzag van een hoornen kunstpenis. In een lied over Maria van Antwerpen komt een scène voor die zich in het huwelijksbed zou hebben afgespeeld. De vrouw krijgt te horen:

Ik vaar zonder mast,
[...]
Ik moet het ook derven
Daar gij zo naar tracht.

Dit is duidelijk ontsproten aan de fantasie van de zanger, de eerste echtgenote van Maria van Antwerpen wist immers niets van de ware

sekse van haar 'man'. Maar soms hoefden de zangers niets aan de werkelijkheid toe te voegen. In het zeventiende-eeuwse liedje 'Aerdig en niet min waerachtig lied van een splitruyter' herkennen we de historie van Barbara Adriaens en Hilletje Jans, die in 1632 in Amsterdam met elkaar trouwden:

Want toen de bruid haar ging verstouten
Om te voelen wat er was
Begon ze vreemdelijk te kouten
Dat ze voelde tas om tas
Zonder snoer of kloen of 't alderminst wroegen
Dat haar in de echt vol kon vernoegen
Om haar minnelust en brand
Te verzaden door de huwelijksband.[14]

Deze passage komt vrijwel letterlijk overeen – zij het niet op rijm – met wat Hilletje Jans aan de rechtbank vertelde: er ontbraken inderdaad 'snoer' (stokje) en 'kloen' (zak) bij de echtgenoot. De betekenis van 'splitruiter' is zeer negatief: het kon zowel manwijf als hoer betekenen.

Het negatieve oordeel over verklede vrouwen, vooral wanneer zij zich het mannelijke privilege van hofmakerij hadden toegeëigend, blijkt niet alleen uit de toon van de beschrijvingen, maar wordt ook expliciet onder woorden gebracht. Voor 'Een nieuw lied van twee vrouwluiden die tesamen getrouwd zijn in de Nieuwe Kerck tot Amsterdam' hebben Cornelia Gerritse van Breugel en Elisabeth Boleyn, die in 1685 met elkaar trouwden, vermoedelijk model gestaan. Het begint als volgt:

Komt luistert vrienden, ik zal u gaan verhalen,
Hoe dat twee wijven in plicht gingen falen,
Door het aflopen en het scheiden van,
Haar getrouwde wettige man,
Waarop die vrouwen,
Ook gingen trouwen.

Vervolgens wordt bezongen hoe Cornelia in mannenkleren haar wettige echtgenoot, van wie ze al negen jaar gescheiden leefde, in Leiden ontmoet:

Die haar meteen aansprak, bezag haar terdege,
Sprak hij, jou beest, te gaan langs de straat,
Ik zal met verstrangen [?] *u laten vangen,*
Op dat gij krijgt u loon voor kwaad.

Volgens dit lied werden ze veroordeeld tot gevangenisstraffen, hoewel ze in werkelijkheid verbannen werden. Ze werden

Terstond gevangen,
En naar het spinhuis toegebracht,
Daar zij nu klagen bij dag en bij nacht,
Over het trouwen,
Dat haar nu doet rouwen,
Dat zij worden uitgelachen.[15]

Het lied met als titel 'Van een vrouwmens dewelk in manskledere heel treffelijk aangedaan te Amsterdam in het spinhuis gebracht is en aldaar moet naaien en spinnen met een hoed op en broek en wambuis aan' zou betrekking kunnen hebben op Trijn Jurriaens, die inderdaad in 1679 werd veroordeeld tot een spinhuisstraf die ze moest uitzitten in mannenkleren. Het lied eindigt aldus:

Het vonnis is te prijzen.
[...]
T'Amsterdam kunt gij ze zien,
In 't spinhuis, in 't spinhuis.
[...]
Nu dan liefhebbers, loop maar aan.
En wilt haar eens bekijken,
Hoe dat die lieve mooie man,
Daar nu moet zitten prijken.[16]

Het reeds genoemde lied over de 'splitruiter' eindigt in dezelfde trant:

Laat de Split-monsieur in 't spinhuis spinnen,
Ik altoos beklaag haar niet,
Want wie dat ooit zulks wil beginnen,
Raakt voor wis nog in verdriet.[17]

Deze liedjes bevestigen het vermoeden dat juist het gewone volk deze vrouwen het sterkst veroordeelde. De enkele keer dat er een ander geluid te horen valt, is er toch weinig begrip voor en medeleven met dergelijke vrouwen. In de meer komisch bedoelde liederen is de hoofdpersoon vaak een meisje dat aan land geen vrijer kan krijgen en zich dan maar als matroos of soldaat verkleedt om seksueel aan haar trekken te kunnen komen, zoals in een lied over drie vrouwen die dienst namen tijdens de Opstand tegen Spanje. Zij deden dat uit 'minnebrand' en om 'uit drinken te gaan'. Zij hadden hun handgeld al snel verbrast en vervolgens kwamen de officieren achter hun ware sekse:

Die lachten met groot geluid,
En zij wezen haar vonnis uit.[18]

De soldaten en matrozen zelf hadden geen grote bezwaren. In een zeemanslied dat, zoals er expliciet bij staat, gedicht is door een gewone matroos, lezen we:

Wijl wij liefhebbers zijn,
Om vogeltjes te schieten,
Bij zulke meisjes fijn.
Ja, wij wouden nog veel liever,
Dat er vijftig van die soort,
Tot ieder zijn gerieve,
Waren bij ons aan boord.[19]

De matrozen zagen de vrouwen die aan boord ontdekt werden, vooral als onverwachte seksuele partners, niet beter dan hoeren. 'Vogeltjes schieten' of 'vogelen' was een populair eufemisme voor seksuele omgang. Daarentegen vinden we een positief oordeel in een lied over een vrouwelijke matroos die bijna door twee Spanjaarden verkracht werd toen zij bij entering van het schip ontdekten dat ze een vrouw was. Volgens de liedtekst werd ze geprezen en beloond voor de moedige wijze waarop ze zich die twee vreemdelingen met een mes van het lijf had gehouden:

Toen sprak de opperste admiraal,
En al de Heeren in 't generaal,
Lof moet u altijd wezen,
Zeer geprezen.

Al had gij hem gestoken dood,
Zo en had gij ook geen nood,
Gij hebt bewaard Uw eerbaarheid,
Als een hupse brave meid,
Wij zullen U ook prijzen,
En eer bewijzen.[20]

Ze kreeg (in het lied) als beloning een huis, een herberg en een echtgenoot. Hier herkennen we een patroon dat we ook in de werkelijkheid tegenkwamen. Travestie werd soms getolereerd, mits de vrouw geen mannelijke prerogatieven opeiste, haar vrouwelijke eerbaarheid bewaarde, uiterst succesvol was als man en ten slotte weer terugkeerde naar een leven als vrouw. Liedjes met dit thema waren populair en werden met de nodige variaties in bijna heel Europa gezongen.[21]

Na 1800 verdween de travestietraditie in Nederland. Liederen over dergelijke vrouwen werden echter tot in de negentiende eeuw gezongen, met name in Vlaanderen. Maar de liederen die in de laatachttiende en de negentiende eeuw gezongen werden, verschilden opmerkelijk van de vroegere. De zeventiende- en achttiendeeeuwse Noordnederlandse liederen gaan veelal over vrouwelijke matrozen, of het zijn nieuwsliederen over geruchtmakende zaken als die van Barbara Adriaens. De motieven die aan de verklede vrouwen werden toegeschreven, werden afkeurenswaardig gevonden: zij wilden op een gemakkelijke manier aan geld komen, zij beeldden zich in een man te zijn of het leek hun een slimme manier om een man aan de haak te slaan. De toon is uiterst negatief. In de tweede helft van de achttiende en in de negentiende eeuw zijn de heldinnen vaak soldaten, onder wie vele uit de oorlogen die volgden op de Franse revolutie. De toon wordt echter geheel anders, vol bewondering voor de heldhaftige vrouwen, zoals blijkt uit een versie van een lied over Maria van Antwerpen uit het begin van de vorige eeuw:

Manhaftig in reden,
Kloekmoedig in bloed,
En eerbaar in zeden,
Standvastig in moed.

Dit klinkt heel anders dan het oordeel over Barbara Adriaens, die ruim een eeuw eerder voor dezelfde daden als Maria was gearresteerd:

Zo in wezen als in dracht,
Een schande en smaad van haar geslacht.[22]

Als man verklede vrouwen die leden van hun eigen sekse verleidden, verdwenen uit de liederen, zoals ze ook in werkelijkheid steeds minder voorkwamen. De motieven die in deze latere liederen de vrouwen worden toegedicht, zijn positief: vaderlandsliefde, en vooral het verlangen om een minnaar of echtgenoot te volgen. De liederen eindigen vaak op het slagveld, waar hij haar, of zij hem redt. Soms sneuvelt een van de twee, soms sneuvelen beiden. Een paar liederen eindigen met een echtelijke hereniging of huwelijk, zoals in een Nederlands lied over een Franse vrouwelijke soldaat:

Ieder prees haar moed.
En de krijgsraad die vond goed,
Door de huwelijkenband,
Hun te binden hand aan hand.
In de plaats van,
De scherprechter dan,
Kwam de veldpaap daar,
En trouwde het lieve paar.[23]

De negentiende-eeuwse liederen hadden steeds minder met de werkelijkheid van de vroegere traditie te maken. Het taalgebruik werd bovendien steeds decenter en de toon werd sentimenteel, kortom, de liederen verwerden steeds meer tot onwerkelijke, romantische smartlappen.

HET GEWONE VOLK EN DE ELITE

Vormen de liederen een bron voor de opinie onder het gewone volk, de opvattingen van de geletterde burgerij en het patriciaat moeten we elders zoeken. Referenties aan en commentaren op gevallen van vrouwelijke travestie vinden we in kronieken, dagboeken, reisbeschrijvingen, anekdotenbundels, populair-wetenschappelijke ver-

handelingen, dagbladen en tijdschriften. Deze bronnen getuigen veelal van gemengde gevoelens, maar er is ook een groot aantal positieve reacties.

Er zijn verwijzingen naar historische en klassiek-mythologische figuren, zoals Jeanne d'Arc en de Amazones. Heldhaftigheid en behoud van maagdelijkheid waren in de mythologische en legendarische traditie van het thema belangrijke criteria. Zo plaatste Pieter de Lange, auteur van een zeventiende-eeuwse bundel stichtelijke anekdoten, de twee vrouwelijke matrozen over wie hij schreef, in de traditie van de Amazones en prees hen omdat ze 'wel een eerlijke dood verkozen boven een schandelijk leven'.

Opvattingen en oordelen over vrouwelijke travestie werden gretig geventileerd in de in die eeuwen gevoerde hevige pennestrijd over het karakter der vrouwen. Niet toevallig verscheen er in de zeventiende eeuw een veelheid aan publikaties over pausin Johanna, de vrouw die volgens de legende verkleed als man – of preciezer, als monnik – in de negende eeuw tot paus was uitgeroepen. Op het hoogtepunt van de discussie verscheen er in 1691 te Leiden een boek van Frederik Spanheim waarin circa vijfhonderd werken die sinds de dertiende eeuw over deze legendarische figuur waren verschenen, kritisch werden besproken. Zijn boek werd herhaaldelijk herdrukt en werd in verkorte vorm ook gepubliceerd in het Frans en het Duits.[24]

In Nederland stortte de bekende en invloedrijke medicus Johannes van Beverwijck zich met verve in de 'querelle des femmes'. In 1639 publiceerde hij zijn boek *Van de Wtnementheyt des Vrouwelicken Geslachts,* waarin hij verschillende Hollandse vrouwelijke soldaten noemt en hun dappere gedrag prijst. Positieve oordelen zijn onder meer ook te vinden bij de kroniekschrijvers Caspar Ens en Nicolaas van Wassenaer. Er ontstond een heel genre boeken dat handelde over krachtdadige, sterke vrouwen, vaak beginnend met bijbelse voorbeelden zoals Debora. Een voorbeeld uit vele is Le Moynes *Gallerie des femmes fortes,* te Leiden gedrukt in 1660.[25]

In kronieken en dagbladen waren het natuurlijk de recente en opzienbarende gevallen die de meeste aandacht kregen, en zij beperkten zich niet tot de voorvallen binnen de Republiek. Het populaire maandblad *Europische Mercurius* berichtte bijvoorbeeld in 1749 dat de beul van Lyon, die meer dan zestig terechtstellingen had voltrokken, zich in dronkenschap onbedachtzaam had verraden en een vrouw bleek te zijn.[26] Naar aanleiding van een Engels geval van

travestie, compleet met een huwelijk tussen twee vrouwen, gaf dit zelfde tijdschrift een positief, zij het wat ironisch commentaar. Maar enkele jaren later beschreef het in zijn kolommen het gedrag van Maria van Antwerpen als 'onnatuurlijk en onwettig' en stelde dat zulke 'beestachtige vrouwen' de doodstraf verdienden.[27]

In moralistische geschriften uit de zeventiende en achttiende eeuw vinden we waarschuwingen tegen travestie die gebaseerd zijn op de tekst uit *Deuteronomium*.[28] Na de arrestatie van Barbara Adriaens te Amsterdam in 1632 werd er door een predikant op aangedrongen dat zij voor haar vergrijpen met de dood zou worden bestraft.

Diversiteit is karakteristiek voor de meer ambivalente houding van de hogere standen. Jacob van de Vivere is hiervan een goed voorbeeld. In zijn populaire anekdotenverzameling die in 1615 verscheen, bewondert hij de moed van vrouwelijke soldaten maar tegelijkertijd geeft hij toe dat dappere vrouwen hem niet aanstaan; hij vindt ze lachwekkend. Hij rechtvaardigt zijn veroordeling door zich te beroepen op de bijbel.[29] Ook Simon de Vries, in de tweede helft van de zeventiende eeuw schrijver van veel populair-wetenschappelijke en sensatiebeluste werken, vertoont een dergelijke ambivalente houding. Aan de ene kant vindt men bij hem bewondering voor hun dappere daden, maar aan de andere kant veroordeelt ook hij ze wegens hun travestie: 'Geenszins zijn ook te prijzen zodanige vrouwen welke haar geslacht verloochenende in manskleederen de oorlog volgen, schoon hoe grote daden dezelve ook mogen verrichten.' Hij voegt daaraan echter enige nuancering toe: 'De zodanige [vrouwen] staan zonder enig tegenzeggen in de staat van eer.'[30]

Het belachelijk maken van zulke vrouwen was ook een reactie die bij de elite voorkwam. In de betere Haagse kringen circuleerde omstreeks 1670 de volgende mop over een als man verklede vrouw die een andere vrouw huwde: 'Een tribas tot Amsterdam trouwde een vrouwspersoon die daarover klachtig viel, zodat twee schepenen gecommitteerd werden omme inspectie van zaken te nemen. Ten huize van deze tribas gekomen zijnde, liet zij alles visiteren, waarop de ene schepen tegen de andere zeide: "Confrater, ik heb er van mijn leven wel 1000 aan k... verkeken, maar ik verzeker u, dat is er een."'[31]

Onder de schrijvers die zich zonder meer negatief uitlieten, vinden we juist diegenen die deze vrouwen van nabij hadden meegemaakt. Dit geldt bijvoorbeeld voor Nicolaus de Graaff, die als scheepsarts bij de voc dergelijke vrouwen gekend moet hebben,

Nicolaas Tulp, die als Amsterdams schepen betrokken was bij het proces tegen Hendrickgen van der Schuyr en Barchewitz, de Duitse reiziger die op een VOC-schip voer waarop zes van deze vrouwen aanwezig waren.

In de zeventiende en achttiende eeuw rolde het populaire proza, grotendeels gericht op de burgerij, in steeds grotere hoeveelheden van de drukpersen. Romans en min of meer fictieve autobiografieën namen hieronder een grote plaats in. De heldhaftige vrouw – vaak, maar niet altijd, in mannenkleren – werd in de zeventiende eeuw, het eerst in Italië en Spanje, een geliefd thema. Tussen 1590 en 1660 verscheen er in Spanje elk jaar ten minste één toneelstuk waarin zo'n 'mujer varonil' optrad.[32] De eerste oorspronkelijk Nederlandse roman waarin het thema van de vrouw in mannenkleren voorkwam, verscheen in 1624, maar de meeste werden gepubliceerd in de achttiende eeuw, toen de travestieroman zich tot een apart genre ontwikkeld had. In een uitvoerige maar zeker niet complete bibliografie van populair Nederlands proza over de jaren 1720-1798 werden vijfentwintig werken geteld die over travestie handelden, waarbij het in verreweg de meeste gevallen vrouwelijke travestie betrof.[33] Het thema werd aantrekkelijk geacht, 'want een ieder is wel bekend dat de vreemdste voorvallen kunnen geschieden aan personen welker sekse en kleding strijdig tegen elkander zijn', aldus de inleiding van een van deze werken.[34]

Sommige van deze werken waren zuiver fictioneel, andere waren gebaseerd op waargebeurde geschiedenissen. De autobiografie van Maria van Antwerpen bleek een nauwgezette weergave van de feiten te zijn. Vermoedelijk ook waarheidsgetrouw is een autobiografie die in 1748 werd gepubliceerd. De schrijfster is Maria ter Meetelen, een vrouw die in de archieven vermeld wordt. Helaas is de episode waarin zij haar leven als soldaat beschrijft niet erg lang; het boek is vooral interessant en van historisch belang vanwege haar belevenissen als gevangene in Noord-Afrika. Meer twijfels over de authenticiteit hebben we ten aanzien van de in 1759 verschenen 'autobiografie' van Maria Kinkons, die zowel te land als ter zee in mannenkleren avonturen beleefd zou hebben. Het enige dat wij konden terugvinden, is dat er inderdaad een schip voer dat de naam

droeg van het schip waarop zij zou hebben aangemonsterd, De Roerdomp, maar dat is onvoldoende om dit boek te rekenen tot de authentieke verhalen.[35]

Een groot aantal andere verhalen is duidelijk verzonnen, de avonturen zijn te fantastisch en de namen van de heldinnen te exotisch. De fictionele autobiografie was in die tijd een geliefde vorm voor de roman en deze wetenschap moet ons tot extra voorzichtigheid manen, te meer omdat er in fictiewerken soms echte personen en gebeurtenissen worden beschreven. De ontdekking in 1743 van een vrouw die jarenlang als staljongen had gewerkt te Amsterdam, leidde bijvoorbeeld tot een of twee semi-fictionele werken. Soms is het niet uit maken in hoeverre er sprake is van fictie of van werkelijkheid, zoals in het al meermalen geciteerde boek *De Kloekmoedige Land en Zee Heldin.* Wij beschouwden dit boek als gedeeltelijk fictioneel, ondanks de bewering van de auteur dat het verhaal op waarheid zou berusten. Hij wijst in de inleiding zelfs met nadruk op het feit dat er al heel wat boeken over als man verklede vrouwen zijn verschenen 'die juist in alles de waarheid niet zeggen'. Aan de andere kant is de schets die van het leven als man in dit boek wordt gegeven, eerder realistisch dan fantastisch te noemen.

Er is ook, net als bij de liederen, een opmerkelijk verband tussen waarheidsgehalte en waardering: naarmate het fictionele karakter sterker wordt, wordt het oordeel over de vrouwen milder. De vrouwen worden afgeschilderd als echte heldinnen, al moet in deze betiteling soms enige ironie worden geproefd. Franciscus L. Kersteman, de ghostwriter van Maria van Antwerpen, die in zijn eigen autobiografie toegaf dat hij flink had verdiend aan *De Bredasche Heldinne,* schreef in de jaren daarna ook nog enkele travestieromans, die stuk voor stuk veel positiever van toon zijn en veel woestere avonturen bevatten dan de autobiografie van Maria. Hij bracht ook zijn broer op het idee zich eens aan dat lucratieve genre te wagen.[36]

De populariteit van het literaire thema van vrouwelijke travestie was een algemeen Europees verschijnsel, hetgeen ook blijkt uit de vele vertalingen van werken met dit thema. In het Nederlands verschenen vertalingen van Franse biografieën, zoals die van Christine de Meirak en Renée Bordereau, naast vertalingen uit het Engels, zoals de biografieën van Anna Blound, Henriette de Boston en Hannah Snell. De biografie van Catterina Vizzani werd vanuit het Italiaans in het Engels vertaald, die van Geneviève Prémoy werd

vanuit het Frans behalve in het Nederlands ook in het Engels vertaald.[37]

Niet minder geliefd was het thema van vrouwelijke travestie in toneelstukken. Travestie op het toneel was echter een gecompliceerde zaak, omdat het aanvankelijk gebruik was dat de vrouwenrollen door mannen gespeeld werden.[38] Pas in 1655 nam de Amsterdamse schouwburg een vrouw op in zijn vaste toneelgezelschap. Los hiervan staat echter het feit dat travestie op de planken, als onderdeel van het opgevoerde toneelstuk, dikwijls voorkwam. Het gaat hierbij om travestie van zowel mannen als vrouwen. In kluchten was het vaak de man in vrouwenkleren die de lachlust opwekte, maar in wat misschien de populairste komedie van de zeventiende eeuw was, *Het Nieuwsgierig Aagje,* wordt een dronken vrouw voor de grap in mannenkleren gehesen.[39]

Ook in andere landen was vrouwelijke travestie op het toneel populair. Van de meer dan driehonderd toneelstukken die in Londen tussen 1660 en 1700 een eerste opvoering kregen, hadden er negenentachtig rollen waarin actrices mannenkleren moesten aantrekken.[40]

De toneelstukken bereikten een groter publiek dan de gedrukte prozawerken van die tijd en zo heeft de toneeltraditie het idee van vrouwelijke travestie voor meer mensen toegankelijk gemaakt. Daarnaast hebben de toneeltraditie en de travestietraditie elkaar ook op andere manieren versterkt. Reeds ter sprake kwamen de Nederlandse toneelspeelsters die niet alleen op het toneel maar ook in het dagelijks leven mannenkleren boven het vrouwengewaad prefereerden. Voorbeelden buiten Nederland zijn Mademoiselle de Maupin in Frankrijk en Charlotte Charke in Engeland.[41] De laatste bracht, typerend genoeg, een toneelstuk op de planken over pausin Johanna. Het kwam meer dan eens voor dat de realiteit toneelschrijvers inspireerde; zo verschenen er stukken over de Spaanse Catalina de Erauso en de Engelse Mary Frith.[42] Het tegenovergestelde kwam ook voor, namelijk dat vrouwen na een carrière als man toneelspeelster werden. Van een zangeres bij de Parijse opera in 1724 werd gezegd dat ze vijf of zes jaar in het Hollandse leger had gediend.[43] Hanna Snell bracht na een geslaagde loopbaan als matroos een revue op de planken over haar leven als man: mythe en realiteit waren voor haar niet meer te scheiden.[44]

Slechts enkele beeldende kunstenaars, en dan vooral tekenaars, hebben zich met het thema beziggehouden. We kennen echter

slechts één authentieke prent van een Nederlandse vrouwelijke soldaat, die van Geertruid ter Brugge uit het begin van de achttiende eeuw. Zij was een tijd soldaat geweest, maar was daarna weer als vrouw gaan leven in Den Haag. Daar bracht ze, ongehuwd, in 1706 een kind ter wereld. In de doopaantekening staat ze vermeld als 'La Dragonne'. Ze was kennelijk een plaatselijke beroemdheid. Op een schilderij van Judith Leyster staat een vrolijk gezelschap van drie jonge mannen afgebeeld. Volgens een toeschrijving zou het om drie vrouwen in mannenkleren gaan.[45]

Het grootste aantal afbeeldingen van vrouwen in travestie vinden we in de illustraties van de boeken over zulke vrouwen. De Nederlandse editie van de autobiografie van Hannah Snell werd voorzien van illustraties, die wel niet in overeenstemming met de werkelijkheid zullen zijn geweest maar die in ieder geval een idee geven hoe de kunstenaars zich zulke vrouwen voorstelden. Doorgaans trachtten zij zowel de mannelijke als vrouwelijke trekken weer te geven, zodat de kijker in één oogopslag kon zien dat het om een verklede vrouw ging.

Tot een apart genre behoorden de prenten met als thema 'de omgekeerde wereld'.[46] In deze volksprenten, die merendeels dateren uit de zestiende eeuw, maar tot in de vorige eeuw als kinderprenten werden herdrukt, waren allerlei soorten van anomalieën in stripvorm afgebeeld als humoristische, maar vaak ook afschrikwekkende voorbeelden voor de toeschouwer. Naast prenten als 'de knecht slaat zijn heer', 'de man draagt zijn paard' of 'de vissen zitten in de boom' vindt men ook altijd tekeningen als 'de vrouwen trekken naar de krijg'. De verwisseling van de gender-rollen, die de natuurlijke orde verstoorde, was een veel voorkomend onderwerp van zulke prenten.

In de vroeg-moderne tijd bestond er in Nederland, Duitsland en ook elders een eigen prentcultuur over het thema 'de strijd om de broek'. Hierin wordt de machtsstrijd tussen man en vrouw letterlijk opgevat als een gevecht om de mannenbroek. Deze prenten geven overduidelijk uiting aan de angst voor en afkeuring van de vrouw die de mannelijke positie begeerde en aan de negatieve gevolgen van de omkering van de sekserollen. De boodschap van de prenten is duidelijk: de wereld wordt een chaos wanneer de scheiding tussen de seksen en de verdeling van de gender-rollen niet strikt wordt gehandhaafd.

In de geschiedenissen van vrouwelijke soldaten en matrozen wordt telkens gemeld dat ze aan het hof ontvangen werden en een beloning ontvingen. Het ging hierbij meestal om vrouwen die uit vaderlandsliefde en trouw aan hun vorst tot travestie zouden hebben besloten. Wanneer zulke vrouwen zich kranig hadden geweerd op het slagveld kon een vorstelijk gebaar van vergiffenis en beloning worden verwacht. Misschien moet men dit zien in het licht van de belangstelling die heersers traditioneel hadden voor menselijke rariteiten als dwergen en dergelijke, maar vrouwelijke soldaten hadden zeker ook waarde als propaganda: de vorst kon de wereld tonen dat zelfs vrouwen zich onder zijn banier schaarden.

Zo kreeg de Spaanse Catalina de Erauso in het begin van de zeventiende eeuw een pensioen van Filips IV. Zij werd ook ontvangen door de paus, die haar toestemming zou hebben gegeven mannenkleren te blijven dragen.[47] Deze blijken van waardering vielen haar ten deel na een leven als 'conquistador' in Zuid-Amerika waar ze zich niet alleen niet als dame, maar eigenlijk ook niet als heer had gedragen. Na vijf jaar dienst als soldaat in Afrika kreeg de Portugese Antonia Rodrigues een pensioen van koning Filips II.[48] In Engeland verleenden koningin Anne en koning George IV dergelijke gunsten aan verschillende vrouwen die zich als man verkleed hadden. De Engelse ex-soldates 'Christian' Davis, Phoebe Hessel en Mary Anne Talbot leefden van pensioenen die ze rechtstreeks van de koning en hoge edelen kregen.[49] De Duitse Antoinette Berg, die in dienst van de Engelsen in 1799 op Nederlandse bodem de Fransen had bevochten, werd tijdens de vredesfeesten van 1814 te Londen zelfs voorgesteld aan de tsaar van Rusland en de koning van Pruisen.[50] Ook in Frankrijk vinden we voorbeelden van vorstelijke waardering. Lodewijk XIV beloonde zijn soldate Geneviève Prémoy met een fraai pensioen en de titel van ridder in de orde van Saint-Louis.[51] Het internationale aspect van de travestietraditie wordt bevestigd doordat Lodewijk XIV dergelijke gunsten ook verleend zou hebben aan een Engelse die als soldaat in zijn legers diende.[52] Later zou keizer Napoleon in 1808 het Legioen van Eer toekennen aan de Vlaamse Maria Schellinck.[53] Een Finse vrouw die jarenlang als soldaat dienst had gedaan, werd ondanks het feit dat haar identiteit aan het licht kwam nadat ze een diefstal had gepleegd, toch aan het Deense hof ontvangen, en wel in mannenkleren. De koning liet haar

in een koets langs alle buitenlandse ambassades in Kopenhagen rijden, waarna ze haar vrijheid terugkreeg en de koningin haar een fraai stel vrouwenkleren en een som geld schonk.[54] De Oostenrijkse keizer Frans I gaf nog in 1802 een pensioen aan de Italiaanse Franziska Scanagatto.[55] En de tsaar ontving enkele jaren later de Russische soldate Nadezjda Doerova aan zijn hof, zoals ze later zelf heeft beschreven in haar memoires.[56]

In de Republiek der Nederlanden waren de prinsen van Oranje als stadhouders vergelijkbaar (en werden in die tijd ook vergeleken) met vorsten van andere Europese landen. Ook zij waren soms vrijgevig tegenover vrouwelijke soldaten en matrozen, vooral stadhouder Willem III, de latere koning William van Engeland. Hij zou Elisabeth Sommuruell een jaargeld van tweehonderd gulden hebben toegekend vanwege haar dappere gedrag als soldaat in de oorlog tegen Frankrijk (1672-1678), en de kranten melden dat hij Willempje Gerrits aan het hof heeft ontvangen. Dit verhaal staat ook in *De Kloekmoedige Land en Zee Heldin,* waarin voorts wordt verteld dat zijn belangstelling zich ook uitstrekte tot 'Hendrik van den Berg'.[57] Later, in 1696, zou Willem als koning van Engeland een pensioen toekennen aan een vrouw in mannenkleren, de soldaat van Hollandse afkomst 'Robert Cornelius'.[58]

Maria van Antwerpen schrijft in haar autobiografie dat ze had gehoopt haar zes dienstjaren volledig uit te dienen om daarna triomfantelijk haar ware sekse bekend te maken en de vruchten van haar succes te plukken. Dit idee kan haar heel goed zijn ingegeven door de verhalen over haar stadgenote Elisabeth Sommuruell. Tijdens haar tweede proces, in 1769, antwoordde Maria op de vraag waarom zij de bepalingen van het vorige vonnis had genegeerd, dat zij in 1751 door Willem IV ontvangen was en dat deze haar persoonlijk gratie had verleend en dat hij de straf die haar eerder dat jaar was opgelegd, nietig had verklaard. Als 'waarborg' had ze een gouden penning gekregen waarop het wapen en beeltenis van Willem stonden gegraveerd. Helaas kon zij het verhaal niet bewijzen omdat ze de penning had verkocht toen ze in geldnood zat. Zij zwoer dat de penning door vele mensen was gezien, maar de rechters hechtten weinig waarde aan haar verhaal en de archieven die dit verhaal zouden kunnen bevestigen, zijn verloren gegaan. Maar in een nieuwslied dat over haar in omloop was, vinden we de volgende regels, die in ieder geval bewijzen hoe belangrijk deze koninklijke gunst was in de ogen van het volk.

De Prins van Oranje,
Die gaf haar pardon.
Door haar vroom compagnie,
Zij kwam uit prison.

Een lied over een fictieve vrouw die tijdens de Belgische Afscheiding in 1830 aan Nederlandse zijde zou hebben meegestreden, vertelt bijvoorbeeld:

[*Zij*] *heeft het kruis van eer bekomen,*
Voor haar trouwe daad die zij had gedaan,
Dat de kroonprins had vernomen.[59]

In heel Europa duikt dit thema telkens weer op in de balladen. In werkelijkheid was deze vorstelijke behandeling eerder uitzondering dan regel, en sommige verhalen moeten met een korreltje zout genomen worden. Maar het is duidelijk dat het contact tussen de vorsten en zulke vrouwen tot de verbeelding sprak van het gewone volk. Hoewel vorsten en vrouwen in travestie weinig met elkaar gemeen hadden, behoorden zij beiden in de gedachten van het volk tot dezelfde verbeeldingswereld en zo vonden zij elkaar in de mythen die rond hen gecreëerd werden.